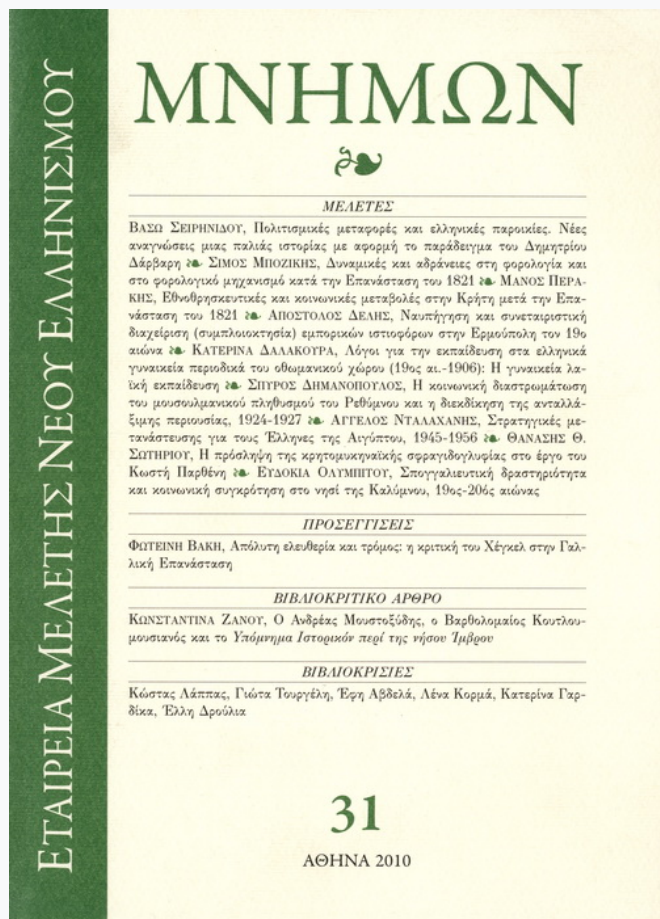

Μνήμων

Τόμ. 31 (2010)

Πολιτισμικές μεταφορές και ελληνικές παροιρίες. Νέες αναγνώσεις μιας παλιάς ιστορίας με αφορμή το παράδειγμα του Δημητρίου Δάρβαρη

ΒΑΣΩ ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.22](https://doi.org/10.12681/mnimon.22)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ Β. (2012). Πολιτισμικές μεταφορές και ελληνικές παροιρίες. Νέες αναγνώσεις μιας παλιάς ιστορίας με αφορμή το παράδειγμα του Δημητρίου Δάρβαρη: <html />. *Μνήμων*, 31, 9–29. <https://doi.org/10.12681/mnimon.22>

ΒΑΣΩ ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΑΡΟΙΚΙΕΣ

ΝΕΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΜΙΑ ΠΑΛΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΔΑΡΒΑΡΗ

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να διερευνήσει τους δρόμους μέσα από τους οποίους ένας εμβληματικός τύπος της ελληνικής ιστορίας, ακαδημαϊκής και δημόσιας, με ιστοριογραφική παράδοση σχεδόν ενός αιώνα, όπως η ιστορία των παροικιών, μπορεί να συναντηθεί και να εμπλουτιστεί ερευνητικά από μια σχετικά πρόσφατη προβληματική της ευρωπαϊκής συγκριτικής ιστορίας που καλεί για πιο διευρυμένες αναγνώσεις εκείνου που έχει καθιερωθεί να θεωρείται εθνικά μοναδικό και κατά τύπους ιδιαίτερο, δηλαδή, από την προβληματική των πολιτισμικών μεταφορών.

Βέβαια, σε όσους και όσες αντλούν την ερευνητική τους ταυτότητα από τον σκληρό πυρήνα της ιστορίας των παροικιών, ένα τέτοιο εγχείρημα είναι πιθανό να μην φαίνεται ούτε τόσο προκλητικό ούτε τόσο πρωτότυπο. Και αυτό γιατί το συγκεκριμένο, παραδοσιακό ιστοριογραφικό πεδίο, τα τελευταία είκοσι χρόνια, έχει επιδείξει μια μοναδική κινητικότητα ως προς την ανανέωση των ερωτημάτων και των εργαλείων του, καθώς και μια ιδιαίτερη διάθεση ανταπόκρισης σε σύγχρονα ιστοριογραφικά ρεύματα και σε προβληματισμούς της διεθνούς ιστορικής κοινότητας. Η μελέτη του πάλαι ποτέ ένδοξου «παροικιακού ελληνισμού» ή των «ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού» έχει πλέον συναντηθεί και δοκιμαστεί με τις σύγχρονες θεωρήσεις του μεταναστευτικού φαινομένου, με τις θεωρίες της διασποράς, της δι-εθνικότητας, όσο και με εργαλεία και θεματικές της επιχειρηματικής ιστορίας, της δικτυακής ανάλυσης και της μικροϊστορίας.¹

Το παρόν άρθρο αποτελεί επεξεργασμένη εκδοχή ανακοίνωσης στη διημερίδα προβληματισμού «Πολιτισμικές μεταφορές και έννοιες που ταξιδεύουν. Έθνος και διανοούμενοι ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ευρώπη κατά τον μακρό 19ο αιώνα», Αθήνα 10-11 Απριλίου 2009 (Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών – European Doctorate in Social History).

1. Μια αναλυτική παράθεση της σύγχρονης βιβλιογραφικής παραγωγής περί τις πα-

Τι θα μπορούσε, λοιπόν, να κερδίσει από ένα ακόμη θεωρητικό εργαλείο;

Με σημείο εκκίνησης επεισόδια της γαλλικής και γερμανικής πολιτισμικής ιστορίας του 18ου και κυρίως του 19ου αιώνα, η προβληματική των πολιτισμικών μεταφορών αποτέλεσε μια κριτική στον τρόπο που η παραδοσιακή συγκριτική ιστορία, αναζητώντας ομοιότητες και διαφορές, συγκλίσεις, αποκλίσεις ή επιρροές μεταξύ δύο κατά προτίμηση διακριτών πολιτισμικών ενοτήτων, συμμετείχε η ίδια στην κατασκευή των ενοτήτων αυτών.² Στη θέση της σύγκρισης, το μοντέλο των πολιτισμικών μεταφορών πρότεινε μια πιο «ανοιχτή» και ταυτόχρονα πιο σύνθετη προσέγγιση της σχέσης ανάμεσα σε αυτό που ονομάζουμε («κουλουρά προέλευσης») και («κουλουρά υποδοχής»), είτε το πεδίο μελέτης μας είναι η κυκλοφορία ανθρώπων και αντικειμένων είτε ιδεών, γνώσης και πολιτισμικών πρακτικών. Ειδικά όσον αφορά το δεύτερο σκέλος, η μετατόπιση της έμφασης από τις διαδικασίες εξαγωγής στις διαδικασίες οικειοποίησης και η συνακόλουθη ανάδειξη της μετασχηματιστικής και άρα δημιουργικής διάστασής τους έθεσε υπό αμφισβήτηση την παγιωμένη στη συγκριτική ιστορία μεταχείριση της παραγωγής εννοιών, θεσμών ή συμβόλων, αφενός, και της διάχυσης και χρήσης τους, αφετέρου, ως δύο διακριτών χώρων. Ακόμη περισσότερο, η αμφισβήτηση του τετελεσμένου χαρακτήρα των φορτίων της μεταφοράς υπονόμεισε και την ταύτιση του τόπου προέλευσης ή παραγωγής

ροικίες ξεπερνά τις προθέσεις αυτού του άρθρου. Για μια κριτική αποτίμηση της ιστοριογραφίας των παροικιών τα τελευταία είκοσι χρόνια βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Από τις “ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού” στην ιστοριογραφία του μεταναστευτικού φαινομένου (15ος-19ος αι.)», Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)*, Πρακτικά 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, ΚΝΕ/ΕΙΕ, τ. Β', Αθήνα 2004, σ. 223-249. Βλ. επίσης, εν συντομία, δείγματα των σύγχρονων προσεγγίσεων στο Μαρία Α. Στασινοπούλου – Μαρία-Χριστίνα Χατζηϊωάννου (επιμ.), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός [=Τετράδια Εργασίας 28, ΚΝΕ/ΕΙΕ]*, Αθήνα 2005.

2. Βλ. Michel Espagne, «Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle», *Genèse* 17 (1994) 112-121. Το σύντομο αυτό άρθρο, έντυπη εκδοχή διάλεξης του γερμανιστή Michel Espagne στο Βερολίνο έναν χρόνο νωρίτερα, αποτελεί ένα είδος μανιφέστου για την προβληματική των πολιτισμικών μεταφορών (transferts culturels). Σε ερευνητικό επίπεδο, η προβληματική αυτή εφαρμόστηκε σε ζητήματα γαλλο-γερμανικών πολιτισμικών σχέσεων κατά τον 18ο και 19ο αιώνα (ιδεοτυπικό παράδειγμα ήταν η διαμόρφωση του συστήματος ανώτατης εκπαίδευσης των δύο χωρών στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα), για να επεκταθεί και σε τρίτους γεωγραφικούς χώρους και να δοκιμαστεί σε προγενέστερες ή μεταγενέστερες περιόδους. Βλ. ενδεικτικά Michel Espagne, *Les transferts culturels franco-allemands*, Παρίσι 1999· Michel Espagne – Matthias Middell (επιμ.), *Von der Elbe bis an die Seine. Kulturtransfer zwischen Sachsen und Frankreich im 18. und 19. Jahrhundert*, Λειψία 1999· Andrea Langer – Georg Michels (επιμ.), *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert. Prag – Krakau – Danzig – Wien*, Βιμπάντεν 2000· Helke Rausch (επιμ.), *Transatlantischer Kulturtransfer im «Kalten Krieg»*. Perspektiven für eine historisch vergleichende Transferforschung, Λειψία 2006.

με το «αρχετυπικό» ή το «πρότυπο» σε αντιδιαστολή με την «εκδοχή» ή την «παρέκκλιση» που αντιπροσώπευε ο τύπος υποδοχής ή διάχυσης.³ Αντί για δυο διακριτές και διπολικά τοποθετημένες περιοχές, η κουλτούρα προέλευσης και η κουλτούρα υποδοχής έγιναν αντιληπτά ως σύνολα που διεισδύουν το ένα στο άλλο και συνδιαμορφώνονται.

Η προβληματική των πολιτισμικών μεταφορών δεν θα μπορούσε, βέβαια, να διεκδικήσει για τον εαυτό της ούτε την πατρότητα ούτε την αποκλειστικότητα μιας τέτοιας κριτικής προσέγγισης. Εκκινώντας από διαφορετικές αφετηρίες και διερευνώντας δέσμες διαφορετικών προβλημάτων, εργαλεία από άλλους γνωστικούς χώρους, όπως η ιστορία της μετανάστευσης, οι μετα-αποικιακές σπουδές ή η ιστορία της επιστήμης και της τεχνολογίας, έχουν υποδείξει παρόμοιους δρόμους.⁴ Επιπλέον, η χρονική συγκυρία, αρχές της δεκαετίας του 1990, και το γαλλο-γερμανικό πλαίσιο ανάπτυξης αυτής της προβληματικής είναι δυνατό να εγείρουν ερωτηματικά αναφορικά με το ενδεχόμενο υπαγωγής της στην πολιτική ατζέντα του παρόντος, ιδίως δε με τον κίνδυνο εργαλειοποίησής της για την κατασκευή ενός κοινού ευρωπαϊκού παρελθόντος. Στο βαθμό, πάντως, που επαναπροσδιορίζει τη σχέση μεταξύ του χώρου προέλευσης και του χώρου υποδοχής, η προβληματική των πολιτισμικών μεταφορών αποτελεί ένα ακόμη εργαλείο για τη μελέτη της ιστορίας των παροιμιών: την αποδεσμεύει από αμυχάνιες στις οποίες έχει συχνά περιέλθει, αφενός, εξαιτίας της προσέγγισης των πολλαπλών πολιτισμικών επιλογών των παροιμιών στη βάση του αντιθετικού σχήματος («ενσωμάτωση»-«πολιτισμική περιχαράκωση» και, αφετέρου, εξαιτίας της αναζήτησης σε αυτές τις επιλογές επιβεβαιώσεων μιας ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Φαινόμενα όπως τα παραπάνω έχουν ιδιαίτερα επισημανθεί στην

3. Βλ. Matthias Middell, «Von der Wechselseitigkeit der Kulturen im Austausch. Das Konzept des Kulturtransfers in verschiedenen Forschungskontexten», *Metropolen und Kulturtransfer*, ό.π., σ. 18.

4. Για παράδειγμα, η προβληματική της διασποράς στις σύγχρονες μεταναστευτικές και μετα-αποικιακές σπουδές ως συνθήκη πολλαπλών πολιτισμικών προσδέσεων που σχετίζονται με την εμπειρία του να ζει κανείς μεταξύ διαφορετικών συνόρων, υπήρξε καθοριστική για την υπέρβαση του διπολικού σχήματος «κουλτούρα προέλευσης»-«κουλτούρα υποδοχής». Βλ. Homi Bhabha, *The Location of Culture*, Λονδίνο 1994. Από την άλλη, το ζήτημα της κυκλοφορίας των επιστημονικών ιδεών και πρακτικών έχει συζητηθεί ιδιαίτερα στον χώρο της ιστορίας της επιστήμης και της τεχνολογίας. Και εκεί έχει αμφισβητηθεί η ιδέα του «πρότυπου» και έχει προταθεί η μετατόπιση της έμφασης από το τι μεταφέρεται στο πώς αυτό γίνεται αντικείμενο οικειοποίησης. Βλ. Kostas Gavroglu κ.ά., «Science and Technology in the European Periphery: Some Historiographical Reflexions», *History of Science* xlv (2008) 1-18. Ενδιαφέρον, πάντως, για τον τρόπο που τα διάφορα εργαλεία πολιτογραφούνται μέσα στις επιστημονικές κοινότητες έχει το γεγονός ότι στην ιστορία της επιστήμης η έννοια «μεταφορά» (*transfer*) δηλώνει την έμφαση στο πρότυπο, ενώ οι νέες προσεγγίσεις προτείνουν την έννοια της «οικειοποίησης» (*appropriation*).

περίπτωση των εμπορικών παροικιών της Κεντρικής Ευρώπης (αψβουργική αυτοκρατορία) τόσο λόγω του υψηλού βαθμού ενσωμάτωσης των παροίκων όσο, και κυρίως, λόγω της γλωσσικά και εθνοτικά μικτής σύνθεσής τους.⁵

Η σημαντικότερη, ωστόσο, συμβολή της προβληματικής των πολιτισμικών μεταφορών έγκειται στο ότι μας προτρέπει να «αποξενώσουμε» τις παροικίες από το οικείο ιστοριογραφικό τους περιβάλλον —είτε αυτό είναι η ιστορία του «παροικιακού ελληνισμού» και της ελληνικής αστικής ανάπτυξης κατά την τουρκοκρατία είτε είναι η ιστορία του νεοελληνικού Διαφωτισμού, της ελληνικής ναυτιλίας, του ελληνικού ομογενειακού κεφαλαίου ή του νεοελληνικού κράτους⁶— και να τις φέρουμε σε επαφή με ιστορικές και ιστοριογραφικές εμπειρίες της ευρύτερης κοινωνίας υποδοχής. Μέσω αυτής της «ανοικείωσης», προνομιακοί χώροι της παραδοσιακής ιστοριογραφίας των παροικιών, στους οποίους αναζητήθηκαν αποδείξεις ιστορικής μοναδικότητας και συνέχειας, όπως οι κοινοτικοί, οι εκκλησιαστικοί και οι εκπαιδευτικοί θεσμοί, κοινώς το τρίπτυχο «κοινότητα-εκκλησία-σχολείο»,⁷ μπορούν να αναδειχθούν σε κατεξοχήν στιγμές πολιτισμικών μεταφορών.

Ερευνητικές απόπειρες τοποθέτησης των κοινοτικών θεσμών των παροίκων στο θεσμικό περιβάλλον του τύπου υποδοχής τους, καθώς και παρακολούθησης σε καταστατικά κείμενα των αλλαγών που υφίστανται οι σημειώσεις της συλλογικής ταυτότητας έχουν ήδη σημειωθεί ή βρίσκονται σε εξέλιξη.⁸ Επίσης, υπό το πρίσμα του αυστριακού οικονομικού και θεσμικού πλαισίου έχει μελετηθεί η εμβληματική για την οικονομική και κοινωνική ιστορία της τουρκοκρατίας

5. Βλ. Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Βαλκανική πολυγλωσσία στην αυτοκρατορία των Αψβούργων τον 18ο και 19ο αιώνα. Ένα γοητευτικό φαινόμενο και οι δυσκολίες των εθνικών ιστοριογραφιών», *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 17-32 και στον ίδιο τόμο, Βάσω Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία (18ος-μέσα 19ου αιώνα). Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμχανίες», σ. 53-82.

6. Για τα ευρύτερα ιστοριογραφικά πλαίσια στα οποία κατά καιρούς έχει ενταχθεί η μελέτη των παροικιών βλ. Χρήστος Χατζηϊωσήφ, «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: ερμηνείες και προβλήματα», *Ο Πολίτης* 62 (1983) 28-34· Ό. Κατσιαρδή-Hering, «Από τις “ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού” στην ιστοριογραφία του μεταναστευτικού φαινομένου», ό.π.· Μαρία-Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις μιας διεθνοποιημένης δραστηριότητας: Το εμπόριο (18ος-19ος αιώνες)», Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκληραβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, ό.π., τ. Β', σ. 417-418· Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, τ. Α', Αθήνα 2005, σ. 31-34.

7. Βλ. Ό. Κατσιαρδή-Hering, «Από τις «ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού» στην ιστοριογραφία του μεταναστευτικού φαινομένου», ό.π., σ. 231.

8. Τέτοιες απόπειρες έλαβαν χώρα στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Ελληνικές Κοινότητες και Ευρωπαϊκός Κόσμος (13ος-19ος αι.)». Μορφές αυτοδιοίκησης, κοινωνική οργάνωση, συγκρότηση ταυτοτήτων» (Πυθαγόρας II). Βλ. περιγραφή και αποτελέσματα του προγράμματος στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.arch.uoa.gr/elkoinitites/>, καθώς και δημοσιευμένες εργασίες στον τόμο *Εώα και Εσπέρια* 7 (2007) 139 κ.ε.

περίπτωση της εταιρικής οργάνωσης στα θεσσαλικά Αμπελάκια.⁹ Αυτό που θα επιχειρηθεί εδώ, είναι η «αποξένωση» ενός άλλου εμβληματικού τύπου, εκείνου της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στις παροιρίες, μέσα από το παράδειγμα του παραγωγικότερου ίσως εκπροσώπου της, του Δημητρίου Δάρβαρη.

Γνωστός σήμερα ως συγγραφέας πλήθους σχολικών εγχειριδίων και έργων παιδαγωγικού χαρακτήρα της εποχής του Διαφωτισμού, ο Δημήτριος Δάρβαρης αποτελεί αυτό που θα ονομάζαμε «οργανικό διανοούμενο» της ελληνικής επιχειρηματικής διασποράς στην Κεντρική Ευρώπη. Γόνος μιας εμπορικής οικογένειας από την Κλεισούρα της Δυτικής Μακεδονίας, το επιτυχημένο επιχειρηματικό πρότυπο της οποίας χρησιμοποίησε ως παράδειγμα ο Traian Stoianovich για να περιγράψει την καριέρα του «βαλκάνιου, ορθόδοξου, κατακτητή εμπόρου»,¹⁰ διαμόρφωσε τις πρώτες εμπειρίες του στον μετακινούμενο εμπορικό κόσμο της Βαλκανικής του 18ου αιώνα και απόλαυσε τα κοινωνικά πλεονεκτήματα της οικογενειακής του καταγωγής. Σπουδές στα ελίτ σχολεία της σερβικής πόλης Ζέμονας (Zemun/Σεμλίνον), όπου εγκαταστάθηκε σε ηλικία 12 ετών (το 1769), τριετής φοίτηση στην Αυθεντική Ακαδημία του Βουκουρεστίου, φιλοσοφικές και φιολογικές σπουδές στα Πανεπιστήμια της Χάλλης και Λειψίας, δίπλα σε γνωστά ονόματα της γερμανικής διανόησης, όπως ο Wenceslaus Karsten, ο Karl Hindenburg, ο Johann Eberhard και ο Ernst Platner, συνθέταν ένα curriculum που του επέτρεπε την πρόσβαση στους ανώτερους κύκλους της κεντροευρωπαϊκής και ελληνικής λογισσύνης.¹¹

Η οικογενειακή περιουσία, ικανή ώστε να του εξασφαλίσει μια απρόσκοπτη ακαδημαϊκή περιπλάνηση σχεδόν δεκαπέντε χρόνων –ας σκεφτούμε μόνο τη γεμάτη δυσκολίες σπουδαστική πορεία του επίσης παιδαγωγού Ιώσηπου Μοισιόδακα—¹², τού εξασφάλισε και το υλικό και κοινωνικό περιβάλλον, ώστε

9. Όλγα Κατσιραδής-Hering, *Τεχνίτες και τεχνικές βαφής νημάτων. Από τη Θεσσαλία στην Κεντρική Ευρώπη (18ος-αρχές 19ου αι.)*. Επίμετρο: *Η Αμπελακιώτικη Συντροφιά (1805)*, Αθήνα 2003.

10. Βλ. Traian Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», στο έργο του ίδιου, *Between East and West: The Balkan and Mediterranean Worlds*, τ. I, Νέα Υόρκη 1992, σ. 56 (αναθεωρημένη έκδοση της δημοσίευσης του 1960). Η ελληνική μετάφραση, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος -19αι αι.)*, Αθήνα 1979.

11. Για βιογραφικά στοιχεία του Δημητρίου Δάρβαρη βλ. J. B. Rupprecht, «Demeter Darvar. Eine biographische Skizze», *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* 8 (1815) 219-222· Νικόλαος Α. Βέης, «Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως Αφιέρωμα εις Ρήγαν Βελεστινλήν-Φεραίον μετ' αυτογράφων σημειωμάτων του Πρωτομάρτυρος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 19 (1944) 356-372· Αθανάσιος Γιομπλάκης, «Δημήτριος Νικ. Δάρβαρις (1757-1823)». Ο εκ Κλεισούρας της Μακεδονίας διδάσκαλος του Γένουσις», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 54 (1971) 313-323, 403-409.

12. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1985, σ. 46 κ.ε.

να αφοσιωθεί στο συγγραφικό του έργο. Από το 1785, οπότε τέλειωσε τις σπουδές του και επέστρεψε στη Ζέμονα, μέχρι το θάνατό του, το 1823 στη Βιέννη, τύπωσε τουλάχιστον 37 έργα, αριθμό που τον κατατάσσει στους πολυγραφότερους συγγραφείς της γενιάς του.¹³ Σε αντίθεση με άλλους έλληνες λογίους, αλλά και γερμανούς επαγγελματίες συγγραφείς που ήταν αναγκασμένοι να προσφεύγουν στη μέθοδο των συνδρομών ή να αναζητούν μαϊκήνες προκειμένου να εκδώσουν τα έργα τους, ο Δάρβαρης απολάμβανε την πολυτέλεια της χρηματοδότησης των πονημάτων του από τους αδελφούς του Ιωάννη και Μάρκο, εμπόρους και χρηματιστές στη Βιέννη.¹⁴ Το γεγονός αυτό δεν σήμαινε, ωστόσο, ότι η συγγραφική του δραστηριότητα εγγραφόταν στη σφαίρα της ερασιτεχνικής ενασχόλησης κατά το πρότυπο των «ιολογίων-ευγενών». Τα έργα του Δάρβαρη συμμετείχαν στο κύκλωμα της αγοράς βιβλίου, διαφημιζόνταν με καταχωρήσεις στα ελληνόγλωσσα έντυπα της εποχής ως προϊόντα προς πώληση και ο ίδιος κατανοούσε τον εαυτό του και ήταν γνωστός ως συγγραφέας.¹⁵ «Ιδιότητα: έλληνας συγγραφέας» (*Kondition: griechischer Schriftsteller*), γράφει το 1823 και το πιστοποιητικό θανάτου του,¹⁶ δείχνοντας πως η νεωτερική ιδέα του συγγράφειν ως επαγγελματικής ασχολίας, απότοκος της αλματώδους ανάπτυξης της ευρωπαϊκής βιβλιοαγοράς τον 18ο αιώνα και των ζητημάτων πνευματικής

13. Ο Δάρβαρης συνήθιζε να κυκλοφορεί και ανώνυμες εκδόσεις και εικάζεται ότι έχει γράψει έργα που λανθάνουν ή δεν σώθηκαν. Βλ. Κομνηνή Πηδώνια, «Μαρτυρία για ένα λανθάνον έργο του Δημητρίου Δαρβάρους αφιερωμένο στη Μεγάλη Αικατερίνη», *Ελληνικά* 40 (1989) 425-229· Konstantinos Sp. Staikos, *Die in Wien gedruckten griechischen Bücher*, Αθήνα 1995, σ. 164. Κατάλογος των 36 δημοσιευμένων έργων του βρίσκεται στην *Εγκυκλοπαίδεια Απλοελληνική...*, Βιέννη 1829, που εξέδωσε με βάση χειρόγραφο του μακαρίτη Δάρβαρη ο αδελφός του Πέτρος.

14. Η εξεύρεση χρηματοδότησης για την έκδοση των έργων τους αποτελούσε προσωπικό μέλημα των συγγραφέων και συνδεόταν με την αυξανόμενη επαγγελματικοποίηση της συγγραφικής δραστηριότητας. Για παράδειγμα, τον 18ο αιώνα στη Γερμανία αρκετοί συγγραφείς, μεταξύ αυτών και ο δημοφιλής ποιητής Friedrich Gottlob Klopstock, οργάνωναν συνεταιριστικά δίκτυα προώθησης προεγγραφών συνδρομητών. Βλ. James Van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Καίμπριτζ 2001, σ. 132-133. Σε συνεταιρισμούς με εμπόρους για την έκδοση των έργων του προσέφευγε ο Ιώσηπος Μοισιόδακας. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδακας*, ό.π., σ. 129, 140-141. Ενδεικτικά των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι συγγραφείς στη χρηματοδότηση των εκδόσεών τους είναι τα παράπονα που διατυπώνει ο Κωνσταντίνος Κούμας. Βλ. Maria A. Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Koumas als Historiograph*, Φρανκφούρτη κ.α. 1992, σ. 262-264, 271-273. Γενικά, για τη διαφορούμενη σχέση ανάμεσα στο ιδανικό της συγγραφικής ανεξαρτησίας και την πατρωνία στα χρόνια του Διαφωτισμού βλ. Edward G. Andrew, *Patrons of Enlightenment*, Τορόντο 2006.

15. Μόνο ενδεικτικά, *Ερμής ο Λόγιος ή Φιλολογικαί Αγγελίαι* (επιμ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1986), τ. Α' (1811) 76-79, 265, τ. Β' (1812) 74, τ. Γ' (1813) 74-75.

16. Wiener Stadt- und Landesarchiv, Zivilgericht, Fasz. 2, Verlassenschaftsabhandlungen, Nr. 1282/1823.

ιδιοκτησίας που αυτή συνεπαγόταν, είχε ήδη βρει τη θέση της στο σύστημα της αψβουργικής γραφειοκρατίας.¹⁷

Το κύρος της οικογένειας και το κύρος της μόρφωσης κατέστησαν τον Δάρβαρη ένα είδος διανοητικής και ηθικής αυθεντίας στις παροιρίες όπου ζούσε, στη Ζέμονα, αρχικά, και στη Βιέννη στη συνέχεια (από το 1795). Ήταν περιζήτητος παιδαγωγός, η κοινότητα της Αγίας Τριάδας στη Βιέννη του εμπιστεύτηκε τη θέση του πρώτου δασκάλου στη νεοϊδρυθείσα Εθνική Σχολή το 1801, πριν ακόμα αυτή λάβει την επίσημη άδεια λειτουργίας της από τις αψβουργικές αρχές (1804),¹⁸ αρκετοί γονείς τον επέλεξαν με διαθήκη τους ως κηδεμόνα των παιδιών τους και άλλοι ως διαχειριστή της περιουσίας τους. Από το πλήθος των ελλήνων λογίων που συνέρρεαν στην αψβουργική πρωτεύουσα για να τυπώσουν έργα τους, να σπουδάσουν ή να εργαστούν ως δάσκαλοι και ιερείς κανείς δεν φαίνεται να απολάμβανε την αναγνωρισσιμότητα και το κύρος του Δάρβαρη. Όπως τουλάχιστον προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία, κανένας γονέας δεν επέλεξε ως κηδεμόνες τους πολύ γνωστότερους σήμερα Άνθιμο Γαζή ή Θεόκλητο Φαρμακίδη, πουθενά η κοινότητα δεν όρισε ως δικαιτητές περιουσιακών διαφορών τον Νεόφυτο Δούκα ή τον Κωνσταντίνο Κούμα. Γνωστοί λόγιοι που πέρασαν από τη Βιέννη και άλλες παροιρίες ως ιερείς και δάσκαλοι ήταν υπάλληλοι της κοινότητας. Διορίζονταν, μισθοδοτούνταν και ενίοτε απολύονταν από αυτήν. Παρά το κύρος με το οποίο η ιστοριογραφία ενέδωσε αργότερα τους λογίους, οι ίδιοι αρκετά συχνά παραπονούνταν για τη δυσχερή οικονομική τους κατάσταση και την κοινωνική περιφρόνηση που εισέπρατταν.¹⁹ Σε έναν κόσμο γαλουχημένο με το ιδανικό του αυτόνομου εμπόρου, η μισθοδοσία από ιδιωτικές εισφορές ισοδυναμούσε με κοι-

17. Για την ανάδυση του υποκειμένου του «συγγραφέα» και την επαγγελματοποίηση της συγγραφικής δραστηριότητας τον 18ο αιώνα βλ. Roger Chartier, *The Order of Books. Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, Καίμπριτζ 1994, σ. 25 κ.ε., όπου συζητούνται και οι παλαιότερες κριτικές συμβολές επί του θέματος των Roland Barthes, «La mort de l'auteur» (1968) και Michel Foucault, «Qu'est-ce qu'un auteur?» (1969).

18. Για την Εθνική Σχολή της Βιέννης βλ. εν συντομία Σπυρίδων Λουκάτος, «Ο πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά την τουρκοκρατίαν και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος* 15 (1961) 324-332.

19. Βλ. για παράδειγμα τα παράπονα του Άνθιμου Γαζή προς τους επιστάτες του ναού του Αγίου Γεωργίου Βιέννης, στον οποίο εκτελούσε χρέη ιερέα, για την άθλια οικονομική του κατάσταση. Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, *Ο εν Βιέννη ναός του Αγίου Γεωργίου και η κοινότης των Ελλήνων οθωμανών υπηκόων*, επιμ. Χ. Χοτζάκογλου, Αθήνα 1997 (φωτομηχανική ανατύπωση της πρώτης έκδοσης, Αλεξάνδρεια 1912), σ. 145-146. Για το ζήτημα βλ. Olga Katsiardi-Hering, «Il mondo europeo degli intellettuali Greci della diaspora (Sec. XVIII Ex.-XIX In.)», *Niccolò Tommaseo: Popolo e Nazioni (Italiani, Corsi, Greci, Illirici)*, *Atti del Convegno internazionale di Studi nel bicentenario della nascita di Niccolò Tommaseo, Venezia, 23-35 gennaio 2003*, Ρώμη-Πάδοβα 2004, σ. 77.

νωνική απαξία. Σε σχέση με τους προηγούμενους, ο Δάρβαρης είχε ένα σαφές πλεονέκτημα: ήταν γόνος της οικογένειας των Δαρβάρων, θρέμμα ο ίδιος της επιχειρηματικής διασποράς και των παροικιών της Κεντρικής Ευρώπης.

Σε αυτόν ακριβώς τον κόσμο των Μακεδονομαχικών μεγαλοαστών, εμπόρων, τραπεζιτών, ιδιοκτητών ακινήτων, των κατόχων τίτλων ευγένειας που είχαν συνδέσει την οικονομική και κοινωνική τους ανέλιξη με την αψβουργική μοναρχία απευθυνόταν και το έργο του Δάρβαρη.²⁰ Οι χρηστοθήθειες, οι οδηγοί του βίου, οι διάλογοι ή τα ερανίσματα ιστοριών που εν είδει αναγνωστικών τύπωνε ο Δάρβαρης για τη νεολαία των παροικιών, μπορούν να διαβαστούν ως πηγές για την ιστορία της διασποράς στην Κεντρική Ευρώπη. Οι σκηνές από περιπάτους σε πάρκα, εκδρομές στην εξοχή, επισκέψεις σε μουσεία, συναθροίσεις για τσάι ή συζητήσεις για τη μόδα, που συναντούμε στα έργα του, συνιστούν στιγμές του αστικού πολιτισμικού σύμπαντος των παροικιών.²¹ Το ίδιο και οι ευσεβιστικές (pietistisch) προέλευσης παιδαγωγικές αρετές της εργατικότητας, της εγκράτειας και της οικονομίας, καθώς και η κοινωνική αξία της μόρφωσης, της φιλανθρωπίας και της πολιτικής αρετής που προβάλλει και εγκωμιάζει ο Δάρβαρης,²² αποτελούν αξίες της πολυεθνικής αστικής κοινωνίας που διαμορφωνόταν στα τέλη του 18ου

20. Βλ. σχετικά Βάσω Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη, 18ος-μέσα 19ου αι.*, Αθήνα 2010, σ. 125 κ.ε.

21. Βλ. Σχετικά Vassiliki Seirinidou, «Griechen in Wien im 18. und frühen 19. Jahrhundert. Soziale Identitäten im Alltag», *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 12 (1997) 7-28. Ειδικά για το περιεχόμενο του *Επιστολαρίου* του Δάρβαρη βλ. Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Ξαναδιαβάζοντας το *Επιστολάριο* του Δημητρίου Δάρβαρη», *Πρακτικά του επιστημονικού συμποσίου Νεοελληνική Επιστολογραφία (16ος-19ος αι.)* [=Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 8 (2006)], σ. 170-171.

22. Κίνημα μεταρρύθμισης στο πλαίσιο του λουθηρανισμού (κριτική στην αποτυχία του προτεσταντισμού να προωθήσει μια πραγματική πνευματική ανανέωση) κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, ο ευσεβισμός έλαβε τον 18ο αιώνα στην Πρωσία τη μορφή παιδαγωγικού και εκπαιδευτικού κινήματος που προώθησε τη γενίκευση της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Κεντρική φιγούρα του ευσεβιστικού παιδαγωγικού κινήματος ήταν ο August Hermann Francke (1663-1727) και ο κύκλος του στη Χάλλη. Βλ. Richard L. Gawthrop, *Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia*, Καίμπριτζ 1993, σ. 150 κ.ε. Για την ευσεβιστική προέλευση ορισμένων παιδαγωγικών ιδεών του Δάρβαρη βλ. Χαράλαμπος Ν. Μελετιάδης, «Συμβολή στη μελέτη της παιδαγωγικής σκέψης των ελλήνων διαφωτιστών (Δημήτριος Νικολάου Δάρβαρης)», *ΙΒ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Πρακτικά*, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 221. Για τις ηθικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις του Δάρβαρη βλ. επίσης, Άννα Ταμπάκη, «Δημήτριος Δάρβαρης: Οι περί "ηθικής" αντιλήψεις του», *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σ. 107-120 (επανεκδοση με προσθήκη παραρτήματος στο έργο της ίδιας, *Περί νεοελληνικού διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα 2004). Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης, *Η παιδαγωγική του νεοελληνικού διαφωτισμού*, Αθήνα 2001, σ. 121-150.

αίωνα στην αψβουργική αυτοκρατορία, μέρος της οποίας ήταν και οι έλληνες πάροικοι.²³ Υπό αυτή την έννοια, τα έργα του Δάρβαρη δεν είναι απλές μεταφράσεις, ώστε να αναζητήσουμε τα πρότυπά τους, ούτε ο ίδιος ένας απλός εραμιστής, όπως έχει καθιερωθεί να θεωρείται. Αντίθετα, με την ιδιότητα του διανοούμενου της παροικίας οργανώνει και κωδικοποιεί την ιδεολογία της και μέσω του παιδαγωγικού προσανατολισμού του έργου του φροντίζει για τη διακωνισή της. Με τον τρόπο αυτό, ο Δάρβαρης συμβάλλει αποφασιστικά και στη θεματική ανανέωση των ελληνόγλωσσων αναγνωστικών του Διαφωτισμού. Αν στα πολυδιαβασμένα *Μέγα αλφαβητάριο* του Μιχαήλ Παπαγεωργίου (πρώτη έκδοση 1771) και *Ποικίλη διδασκαλία* του Πολυζώη Κοντού (1806) το μεγαλύτερο ποσοστό της ύλης αντλείται από την εκκλησιαστική παράδοση, στα έργα του Δάρβαρη πρωταγωνιστούν η αστική καθημερινότητα και οι πολιτισμικοί της κανόνες.²⁴

Η παραπάνω λειτουργία επιτελείται, ωστόσο, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου παιδευτικού προγράμματος του Δάρβαρη, που στόχο έχει την καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας και την προώθηση της ελληνόγλωσσας εκπαίδευσης στις παροικίες, σε μια εποχή που η γλώσσα έχει πλέον συνδεθεί με την υπόθεση του «φωτισμού του Γένους». Σε μια τέτοια συγκυρία, η επιλογή ενός παιδαγωγού και συγγραφέα να προωθήσει το συγκεκριμένο γλωσσικό πρόγραμμα τον καθιστά μέτοχο στις εθνοποιητικές διεργασίες που έλαβαν χώρα στα χρόνια του διαφωτισμού με επίκεντρο τη γλώσσα.²⁵ Σε σχέση, όμως, με άλλους λογίους της εποχής ο Δάρβαρης είχε να διαχειριστεί διαφορετικά ζητήματα και επομένως να αναζητήσει διαφορετικές λύσεις.

Μια εικόνα της γλωσσικής σύνθεσης στις ορθόδοξες εμπορικές παροικίες

23. Βλ. Ernst Bruckmüller, *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, Βιέννη κ.α. 1990. Ειδικά για την οικονομική και πολιτισμική συγκρότηση της βιεννέζικης αστικής τάξης στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα βλ. Ingrid Mittenzwei, *Zwischen Gestern und Morgen. Wiens frühe Bourgeoisie an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, Βιέννη κ.α. 1998.

24. Μιχαήλ Παπά Γεωργίου, *Το μέγα αλφαβητάριον...*, Βιέννη 1771· Πολυζώης Κοντός, *Ποικίλη διδασκαλία, ήτοι αλφαβητάριον ευμαθείας...*, Βιέννη 1806. Αντίθετα, στη «γραμμική Δάρβαρη» βρίσκεται από θεματικής πλευράς το *Αλφαβητάριον απλοελληνικόν* του Βασιλείου Παπαεθυμίου (Βιέννη 1807). Για το θεματικό περιεχόμενο των ελληνικών αναγνωστικών του 18ου και πρώιμου 19ου αιώνα βλ. Αγγελική Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματικά των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας: διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι, συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας*, Αθήνα 1994· Ευγενία Κεραμλινάου, *Νεοελληνικά αλφαβητάρια, 1771-1981*, Αθήνα 1995.

25. Βλ. ενδεικτικά Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχολίτη*, Ιωάννινα 1989, σ. 33 κ.ε.· Paschalis M. Kitromilides, «Imagined Communities» and the Origins of the National Question in the Balkans», *European History Quarterly* 19 (1989) 149-192. Η ελληνική μετάφραση του άρθρου, «Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια, στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1997.

της αψβουργικής αυτοκρατορίας μπορεί να αποκομίσει κανείς από τον ίδιο τον Δάρβαρη. Ως γόνος εμπορικής οικογένειας από την Κλεισούρα κοινωνικοποιήθηκε γλωσσικά σε ένα περιβάλλον που οριζόταν από τη βλαχοφωνία, στο επίπεδο της καθημερινής προφορικής επικοινωνίας, και από τον πολιτισμικό κανόνα της ελληνομάθειας και της χρήσης της ελληνικής ως γλώσσας γραπτής επικοινωνίας και κοινωνικού κύρους.²⁶ Στη Ζέμονα ο δωδεκάχρονος Δάρβαρης ξεκίνησε τη συστηματική σπουδή της σλαβονικής γλώσσας στο κοινό ορθόδοξο σχολείο της πόλης, ενώ στο καθολικό σχολείο, που επισκεπτόταν παράλληλα, διδάχθηκε τα γερμανικά και τα λατινικά.²⁷ Η εκμάθηση της πλειοψηφικής γλώσσας του τόπου εγκατάστασης ή της γλώσσας των ελίτ και η εδραίωσή της ως καθομιλουμένης, κυρίως μεταξύ των απογόνων της πρώτης γενιάς, υπήρξε μια πραγματικότητα αναγνωρίσιμη σε όλες τις παροίκιες.²⁸ Όσο μάλιστα τα επιχειρηματικά ενδιαφέροντα των παροίκων προσανατολίζονταν στο εσωτερικό της μοναρχίας και οι δεσμοί με την οθωμανική αυτοκρατορία χαλάρωναν, τόσο η ελληνογλωσσία, το πολιτισμικό δηλαδή συμφραζόμενο του βαλκανικού εμπορίου, υποχωρούσε προς όφελος των μητρικών διαλέκτων και κυρίως των πλειοψηφικών γλωσσών.

Το παραπάνω φαινόμενο είχαν επισημάνει και στηλιτεύσει διάφοροι λόγιοι, μιλώντας για γλωσσικό και εν γένει πολιτισμικό αφελληνισμό της νεολαίας των παροίκων. Έτσι, με αφορμή τη σύντομη εμπειρία του στη Βιέννη, ο Κωνσταντίνος Κούμας κατέκρινε τη συνήθεια των γονέων και δη των μητέρων να συνομιλούν με τα παιδιά τους στα γερμανικά: «Αι δέσποναι μάλιστα εντρέπονται να φαίνωνται Γραικαί. Γραική γνωρίζουσα την Γραικικήν γλώσσαν προς άλλην Γραικήν ομιλεί με αλαζονείαν Γερμανιστί. Μητέρες Γραικαί ομιλούσι τα τέκνα των Γερμανιστί. Τροφοί και θεράπαινοι και η πάγκοινος εθνική λαλιά αναδείχνουσιν ακριβώς Τεύτονas κατά μόνον την γλώσσαν τους ακάκους ανθρωπίσκους».²⁹ Αντίστοιχους προβληματισμούς για την κυριαρχία των ιταλικής μεταξύ των ελλήνων παροίκων της Τεργέστης είχαν εκφράσει και

26. Η βιβλιογραφία για τους Βλάχους και τη βλαχική γλώσσα είναι ογκώδης, αν και συχνά αμφιλεγόμενη. Για μια νηφάλια, επιστημονική προσέγγιση βλ. Αστέριος Ι. Κουκούδης, *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, Θεσσαλονίκη 2000 και εν συντομία, Βασίλης Κ. Γούναρης – Αστέριος Ι. Κουκούδης, «Από την Πίνδο ως τη Ροδόπη: Αναζητώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων», *Ιστορία* 10 (1997) 91-137.

27. Για την εκπαίδευση των νεαρών παροίκων στη Ζέμονα βλ. Ιωάννης Α. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος- 19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 122 κ.ε.

28. Το φαινόμενο αυτό συζητά η Ολγα Κατσιαρδή-Hering, «Εκπαίδευση στη διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς “θεραπεία” της πολυγλωσσίας;», *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*, ό.π., σ. 153-177.

29. Κωνσταντίνος Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σ. 551-552.

οι Κωνσταντίνος Ασώπιος (1818) και Χριστόφορος Φιλητάς (1819).³⁰ Στον αντίποδα αυτών ο Δάρβαρης, κοινωνικοποιημένος γλωσσικά ο ίδιος στο περιβάλλον της διασποράς, θα υιοθετήσει μια πιο ψυχραιμη και πρακτική λύση για το «πρόβλημα». Γνωρίζοντας ότι η κοινή των «Γραικών διάλεκτος είναι ξένη εις τα παιδιά των εν τη του Καίσαρος επικρατεία παροικούντων ομογενών, και πρέπει να την μάθωσιν δια της εγχωρίου φωνής», θα τυπώσει το 1809 τους *Γραικογερμανικούς διαλόγους*.³¹ Ή ακόμα, δεν θα διστάσει στην *Απλοελληνική γραμματική* του (1806) να φέρει παραδείγματα από τη γερμανική, τη σλαβονική και τη βλαχική γλώσσα, προκειμένου να γίνουν ευκολότερα κατανοητοί στους μαθητές οι γραμματικοί κανόνες της κοινής ελληνικής.³² Αντιστρόφως, στην παρθενική *Γερμανική γραμματική* του (1785), ο σχηματισμός των σύνθετων γερμανικών χρόνων (παρακειμένου, υπερσυντέλικου και μέλλοντα) αποτελεί για τον Δάρβαρη αφορμή προκειμένου να εκθέσει τον προβληματισμό του για τον ορθό σχηματισμό των αντίστοιχων τύπων της κοινής ελληνικής.³³

Η χρήση της πλειοψηφικής γλώσσας του τόπου εγκατάστασης ως μέσου για την εκμάθηση της ελληνικής ή ακόμα η «επιστράτευση» στοιχείων από περισσότερες γλώσσες ως μέσων προφορικής αλλά και γραπτής επικοινωνίας αποτελούσαν γνώριμες πρακτικές στον χώρο των παροικιών. Ήδη πριν από τον Δάρβαρη, στη γειτονική Πέστη, ο σιατιστινός λόγιος Γεώργιος Ζαβίρας είχε συντάξει για τον ίδιο σκοπό τους (ανέκδοτους) *Ουγγαρικούς και απλοελληνικούς διαλόγους*, ενώ στην ίδια λογική εντασσόταν και η τετράγλωσση (αρχαία ελληνική, κοινή ελληνική, λατινική και ουγγρική) *Ονοματολογία βοτανική* που εξέδωσε το 1787.³⁴ Αντίστοιχη ζωήρη δραστηριότητα επιδείκνυε ο δάσκαλος στη Ζέμονα Γεώργιος Ζαχαριάδης. Το 1803 τύπωσε με έξοδα της ελληνικής σχολικής αδελ-

30. Βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς. Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας», *Μνήμων* 12 (1989) 17 και της ίδιας, «Εκπαίδευση στη διασπορά», ό.π., σ. 159.

31. Δημήτριος Δάρβαρης, *Διάλογοι γραικογερμανικοί χάριν των μικρών παιδιών των εν τη επικρατεία του Καίσαρος παροικούντων ομογενών εκδοθέντες, προς ευκολωτέραν μάθησιν και κατάληψιν της κοινής των Γραικών διαλέκτου...*, Βιέννη 1809, «Προοίμιον», χ.α.

32. Αναφερόμενος στους δύο τρόπους σχηματισμού του μέλλοντα στην κοινή ελληνική (βοηθητικό ρήμα θέλω και απαρέμματα, π.χ. θέλω γράφει, στη μία περίπτωση, και βοηθητικό ρήμα θέλει, άκλιτο, και ρήμα σε υποτακτική αορίστου, π.χ. θέλει γράφω, στην άλλη, σημειώνει: «Ο πρώτος σχηματισμός του μέλλοντος είναι πιθανόν, μάλλον δε βέβαιον, ότι ανέκυψεν εις τους εσχάτους καιρούς από του περιφραστικού μέλλοντος των ελλήνων, οίον: μέλλω γράφειν, ερείν, κ.τ.λ. αποβολή του ν. Ή τον ειδήχθη η κοινή γλώσσα από της Σλαβωνικής ή Γερμανικής διαλέκτου: διότι αύται σχηματίζουνσιν ούτω τους ιδίους μέλλοντας. Ο δεύτερος είναι ίδιος της κοινής διαλέκτου και της ημετέρας Βλαχικής [...] Αμφότεροι όμως οι σχηματισμοί είναι εν χρήσει παρά τοις πεπαιδευμένοις». Δημήτριος Δάρβαρης, *Γραμματική απλοελληνική...*, Βιέννη 1806, σ. 174-175.

33. Δ. Δάρβαρης, *Γραμματική γερμανική...*, Βιέννη 1785, «Προοίμιον», χ.α.

34. Βλ. Endre Horváth, *Zavirasz György élete és munkái – Η ζωή και τα έργα του Γεωργίου Ζαβίρα*, Βουδαπέστη 1937, σ. 30, 55.

φύοτης της πόλης το *Ρωμαιοσλαβονικό λεξικό*, βελτιωμένη συνέχεια του ελληνοσλαβικού αλφαβηταρίου που είχε εκδοθεί στη Βενετία το 1770 με χρήματα παροίκων της Ζέμονας για τις ανάγκες της κατ' οίκον γλωσσικής διδασκαλίας, και συνέχισε με μεταφράσεις αρχαίων ελληνών συγγραφέων στα νέα ελληνικά και τα σλαβονικά.³⁵ Συχνά είναι, επίσης, τα φαινόμενα παράλληλης χρήσης γλωσσών και γλωσσικού δανεισμού ακόμα και στον γραπτό λόγο.³⁶

Αν σε επίπεδο καθημερινής γραπτής και προφορικής επικοινωνίας η γλωσσική ποικιλία αποτελούσε αναγνωρίσιμη συνισταμένη, σε θεσμικό επίπεδο, στο εσωτερικό των εθνικά μικτών ορθόδοξων κοινοτήτων της αψβουργικής αυτοκρατορίας η γλώσσα αναδεικνυόταν σε κεντρικό σημείο αντιπαράθεσης και διαδικασίες αποκλεισμού γλωσσών από την εκκλησιαστική λειτουργία και την εκπαίδευση είχαν ολοκληρωθεί ή βρίσκονταν σε εξέλιξη.³⁷ Κατά τη δεύτερη περίοδο της διαμονής του στη Ζέμονα (1785-1795), ο Δάσβαρης έζησε από κοντά τη διαμάχη Μακεδονοβλάχων και Σέρβων και παρακολούθησε τα αλληπάλληλα αιτήματα των πρώτων, προσυπογεγραμμένα και από μέλη της οικογένειάς του, για εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στην εκκλησιαστική λειτουργία, διορισμό ελληνόγλωσσου δασκάλου ή ακόμα για ίδρυση ξεχωριστού ελληνικού σχολείου.³⁸ Ο βαθμός στράτευσης του Δάσβαρη στη συγκεκριμένη υπόθεση είναι άγνωστος. Το συγγραφικό του έργο της περιόδου της Ζέμονας δεν μαρτυρά, ωστόσο, ένα πρόγραμμα προώθησης αποκλειστικά της ελληνικής γλώσσας. Από τα έξι βιβλία που συνέγραψε εκεί, το ένα ήταν μια γερμανική γραμματική, το δεύτερο η μετάφραση στα σλαβονικά της *Χρηστοθήειας* του Αντωνίου Βυζαντίου, το τρίτο η γερμανική μετάφραση της *Πέτρας σκανδάλου* του Μηνιάτη και τα υπόλοιπα τρία προορίζονταν για αναγνωστικά της κοινής ελληνικής.³⁹

Συνειδητά προσανατολισμένη προς την ελληνική γλώσσα ήταν, αντίθετα, η συγγραφική παραγωγή των χρόνων της Βιέννης. Στην πόλη των λογίων και των τυπογραφείων, των ελληνικών βιβλίων, εφημερίδων και περιοδικών, η ελληνική

35. Ι. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου*, ό.π., σ. 123, 153, 186-189.

36. Μ. Στασινοπούλου, «Βαλκανική πολυγλωσσία», ό.π., σ. 24-27.

37. Βλ. εν συντομία Olga Katsiardi-Hering, «Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17.-19. Jahrhundert», *Österreichische Osthefte* 38 (1996) 171-188· Β. Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία», ό.π.

38. Βλ. σχετικά Ι. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου*, ό.π., σ. 116-119 και 128-133 καθώς και Ι. Παπαδριανός – Vasilij Kolaković, «Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής κοινότητας του Σεμλίνου. Πέντε ανέκδοτα έγγραφα του έτους 1793», *Μακεδονικά* 11 (1971) 29-37.

39. Πρόκειται κατά χρονολογική σειρά έκδοσης για τα εξής έργα: *Γραμματική γερμανική*, ό.π.: *Blagonravije ili knjižica...*, Βιέννη 1786· *Der Stein des Anstosses, oder Erzählung über die Spaltung der griechischen und lateinischen Kirche*, Βιέννη 1787· *Μικρά Κατήχησις...*, Βιέννη 1791· *Χειραγωγή εις την Καλοκαθαίαν...*, Βιέννη 1791· *Ασφαλής οδηγία... ήτοι Θεοφράστου Ηθικοί Χαρακτήρες...*, Βιέννη 1795.

γλώσσα γινόταν αντικείμενο λόγιου στοχασμού, αποκτούσε αισθητικό κύρος, διεκδικούσε την ταύτισή της με το Γένος. Την κοινωνική ταύτιση με αυτή και του δικού του γένους, των Βλάχων, προωθούσε ο Δάρβαρης.

Προκαλεί, ίσως, εντύπωση ότι ο εφευρετικός ως προς τις μεθόδους γλωσσικής διδασκαλίας Δάρβαρης έμεινε ασυγκίνητος από τις προσπάθειες εγγραμματισμού της μητρικής του βλαχικής διαλέκτου, που εκφράστηκαν με την έκδοση του ελληνογράμματος βλαχικού αλφαβήτου από τον Κωνσταντίνο Ουκούτα (1797) και τη λατινογράμματα βλαχική γραμματική του Μιχαήλ Μπούατζή (1813).⁴⁰ Οι απόπειρες έκφρασης μιας ιδιαίτερης γλωσσικής και εθνοτικής ταυτότητας που σημειώθηκαν από διανοούμενους της μακεδονοβλαχικής διασποράς στην Ουγγαρία ήταν γνωστές στον Δάρβαρη.⁴¹ Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του, που έχουμε στη διάθεσή μας,⁴² εμφανίζονται αντίτυπα της γραμματικής του Μπούατζή καθώς και των *Εξετάσεων περί των Ρωμαίων ή των ονομαζομένων Βλάχων*, που εξέδωσε το 1808 ο φοιτητής ιατρικής Γεώργιος Ρόζια και υπογράμμιζε τη στενή γλωσσική και εθνοτική συνάφεια των Βλάχων και των Ρουμάνων της Τρανσυλβανίας. Ο Δάρβαρης θα παραμείνει συνεπής στο ελληνόγλωσσο εκδοτικό του πρόγραμμα, χωρίς ωστόσο να υιοθετήσει την υποτιμητική ή εχθρική στάση απέναντι στη βλαχική γλώσσα, που είχαν επιδείξει άλλοι λόγιοι βλαχικής καταγωγής, όπως ο Δανιήλ Μοσχοπολίτης ή ο Νεόφυτος Δούκας.⁴³ Αντίθετα, ως ευέλικτος διαχειριστής της πολυγλωσσίας, ανασύρει —όπως ήδη αναφέρθηκε— στην Απλοελληνική γραμματική του ακόμα και τύπους της βλαχικής προκειμένου να καταστήσει σαφέστερους τους κανόνες της ελληνικής γλώσσας. Στο προοίμιο της ίδιας γραμματικής συνοψίζει και την πρακτική αξία του ελληνόγλωσσου εκδοτικού εγχειρήματός του: αν οι ομογενείς του θέλουν να φέρουν επιτυχώς εις πέρας τις εμπορικές τους υποθέσεις και να κατανοούν τα δόγματα της

40. Κωνσταντίνος Ουκούτας, *Νέα Παιδαγωγία ήτοι Αλφαβητάριον εύκολον του μαθείν τα νέα παιδιά τα ρωmano-βλάχικα γράμματα...*, Βιέννη 1797 και Μιχαήλ Γ. Μπούατζής, *Γραμματική ρωμανική, ήτοι μακεδονοβλαχική...*, Βιέννη 1813. Για το ζήτημα του εγγραμματισμού της βλαχικής διαλέκτου βλ. Μίλτος Χαρίδης, «Ο μητροπολίτης Παΐσιος και η βλαχική επιγραφή του Κλεινοβού: αλφάβητο και εθνικό πρόβλημα», *Τα Ιστορικά*, τ. 2, τχ. 3 (1985) 183-203· Α. Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια*, ό.π., σ. 37-42· Agathoklis Azelis, «Versuche zur Verschriftlichung des Aromunischen um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert», *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 10 (1995) 73-83.

41. Βλ. σχετικά Gunnar Hering, «Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde», Gunnar Hering (επιμ.), *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag*, Φρανκφούρτη κ.α. 1993, σ. 23-39.

42. Ο κατάλογος πρόκειται να εκδοθεί σύντομα από τη γράφουσα.

43. Βλ. Α. Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια*, ό.π., σ. 33-36.

ορθόδοξης πίστης, τότε πρέπει να μιλούν και να γράφουν σωστά ελληνικά.⁴⁴

Η γλωσσική αντίληψη του Δάρβαρη είναι περισσότερο κοινωνική παρά εθνική. Βλέπει την ελληνική γλώσσα ως όχημα ατομικής προκοπής που με τη σειρά της συμβάλλει στην κοινή ευδαιμονία.⁴⁵ Τη σπουδή αυτής της γλώσσας, λοιπόν, επιχειρεί να καταστήσει οικεία στον κόσμο των παροικιών μέσω εύληπτων και εύχρηστων γραμματικών και αναγνωστικών. Όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς από τα προοίμια αλλά και το κυρίως περιεχόμενο των εν λόγω εγχειριδίων, η τυποποίηση και η απλοποίηση αποτελούσαν τα βασικά προτάγματα του γλωσσικού-διδασκτικού προγράμματος του Δάρβαρη: τυποποίηση των γραμματικών τύπων, της προφοράς, των διδασκτικών μεθόδων και των βιβλίων,⁴⁶ και απλοποίηση του γλωσσικού ύφους και των εγχειριδίων γραμματικής μέσω της χρήσης πινάκων που οπτικοποιούσαν τις ομοιότητες και τις διαφορές των γραμματικών τύπων.⁴⁷ Πρόκειται ακριβώς για τους ίδιους άξονες, γύρω από τους οποίους είχε κινηθεί η γλωσσική και σχολική μεταρρύθμιση που έλαβε χώρα στην αψβουργική αυτοκρατορία στα μέσα της δεκαετίας του 1770.

Ενώ στις προτεσταντικές περιοχές της βόρειας Γερμανίας κινήσεις κανονικοποίησης της γλώσσας είχαν σημειωθεί από τα τέλη του 17ου αιώνα, στη γερμανόφωνη αψβουργική αυτοκρατορία τον 18ο αιώνα δεν υπήρχε ακόμη μια τυποποιημένη γραπτή γερμανική κοινή. Προβλήματα προέκυπταν και στην

44. Δ. Δάρβαρης, *Γραμματική απλοελληνική*, ό.π., σ. IV-V και *Εκλογάριον γραμμικόν...*, Βιέννη 1804, σ. 3.

45. Για την έννοια της ευδαιμονίας στο έργο του Δάρβαρη βλ. Χ. Μελετιάδης, «Συμβολή στη μελέτη της παιδαγωγικής σκέψης», ό.π., σ. 22-23 και Ταμπάκη, «Δημήτριος Δάρβαρης: Οι περί "ηθικής" αντιλήψεις του», ό.π., σ. 114, 117, κ.α.

46. Συγκεντρωμένες οι θέσεις του Δάρβαρη για τη διδασκτική μέθοδο βρίσκονται στο άρθρο του «Παρατηρήσεις τινές και σημειώσεις περί της διδασκτικής μεθόδου και της διορθώσεως των Σχολείων», *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Α' (1811) 122-128 και 147-150.

47. Η παράθεση των διαφόρων γραμματικών τύπων σε μορφή στηλών και πινάκων αποτελεί μια καινοτομία που διαφοροποιεί τις ελληνικές γραμματικές του 19ου αιώνα από τις αντίστοιχες της προηγούμενης περιόδου. Πβ. ενδεικτικά Θεοδώρου του Γαζή *Γραμματικής εισαγωγής βιβλία τέσσαρα...*, Βενετία 1769· Κωνσταντίνος Καραϊωάννης, *Θησαυρός γραμματικής...*, Βούδα 1797. Η *Απλοελληνική γραμματική* του Δάρβαρη πρέπει να είναι από τις πρώτες που εφαρμόζουν (εισάγουν;) την καινοτομία αυτή, γεγονός που φαίνεται από τη φροντίδα του συγγραφέα στο προοίμιο να δικαιολογήσει τη συγκεκριμένη επιλογή: «Εἰς το πρῶτον μέρος ἐπεμελήθην μετὰ πάσης δυνατῆς σαφηνείας καὶ συντομίας νὰ ἐξηγήσω τὰ οκτὼ μέρη τοῦ λόγου. Παρέθηκα συνοπτικῶς τοὺς τύπους τόσοσιν τῶν Κλίσεων, ὅσων καὶ τῶν Συζυγιῶν, διὰ νὰ φαίνωνται καὶ αἱ ομοιότητες καὶ αἱ διαφοραὶ αὐτῶν. Οὗτοι οἱ τύποι θαυμασίως βοηθοῦσι τὸ μνημονικόν: διότι ἀκούουν ὁ Ἀρχάριος τόσοσας Κλίσεις καὶ Συζυγίας δευλιὰ νομίζων, ὅτι ἑκάστη διαφέρει παντάπασιν ἀπὸ τὴν ἄλλην, ἐπειδὴ δὲν ἐμπορεῖ νὰ ἰδῇ, πόση μεγάλη εἶναι ἡ ομοιότης, καὶ πόση ὀλίγη εἶναι ἡ διαφορὰ· θεωρῶν δὲ προσεκτικῶς αὐτοὺς οὕτω παραλλήλους κειμένους βλέπει με μίαν ὁμματίαν, ὅτι εἰς τὰ περισσότερα συμφωνοῦσι, καὶ εἰς ὀλίγα μόνον διαφέρουσι». Δ. Δάρβαρης, *Γραμματική απλοελληνική*, ό.π., σ. V.

προφορική επικοινωνία, εξαιτίας των διαφορετικών γερμανικών διαλέκτων, ενώ δεδομένη ήταν η ποικιλία των ομιλούμενων γλωσσών στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Η απουσία ενιαίου γλωσσικού οργάνου γραπτής και προφορικής επικοινωνίας αποτελούσε γνώρισμα και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η ίδια η Μαρία Θηρεσία, λέγεται, μιλούσε βιεννέζικη διάλεκτο με τα παιδιά της και το υπηρετικό προσωπικό, γαλλικά με τον σύζυγό της, και στον γραπτό λόγο χρησιμοποιούσε μια γερμανική με έντονους αυστριακούς ιδιοματισμούς.⁴⁸ Στα χνάρια της διαφωτιστικής ιδέας, ότι η φροντισμένη γλώσσα ενισχύει το πνεύμα και οδηγεί στην κοινή ευημερία, η αυτοκράτειρα θα αναλάβει στα μέσα του 18ου αιώνα την πρωτοβουλία μιας γλωσσικής μεταρρύθμισης που κατέτεινε στο πρότυπο της γερμανικής κοινής που είχε επεξεργαστεί ο εκ Λειψίας φιλόλογος Johann Christoph Gottsched, ο οποίος προέκρινε την επικράτηση των κεντρο-ανατολικών διαλέκτων. Η μεταρρύθμιση προωθήθηκε μέσα από την εισαγωγή των κανόνων του Gottsched στη διδασκαλία της γερμανικής και τη δημιουργία θέσεων γερμανικής ρητορικής σε ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα, καθώς και μέσα από προσπάθειες τυποποίησης της υπαλληλικής γλώσσας. Κυρίως, όμως, προωθήθηκε μέσω της σχολικής μεταρρύθμισης που εγκαινιάστηκε το 1774 και προέβλεπε την υποχρεωτική εκπαίδευση των αγοριών και κοριτσιών της αυτοκρατορίας στη στοιχειώδη βαθμίδα. Το έργο της μεταρρύθμισης ανέλαβε ο καθολικός ηγούμενος από τη Σίλεσία Ignaz Felbiger.⁴⁹ Αν, λοιπόν, ο Δάρβαρης είχε να αντιμετωπίσει την ανομοιογένεια του γλωσσικού ύφους των ελληνικών κειμένων και το ποικίλο γλωσσικό σύμπαν των παροιμιών, ο εισηγητής της σχολικής μεταρρύθμισης Felbiger είχε να αντιμετωπίσει την ύπαρξη πολλών γερμανικών διαλέκτων αλλά και τη γλωσσική ανομοιογένεια μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας, οι νεαροί υπήκοοι της οποίας μέσω του διατάγματος περί υποχρεωτικής εκπαίδευσης καλούνταν να διδαχθούν και τη γερμανική γλώσσα.

Το ενδεχόμενο ο Δάρβαρης να επιχειρήσει να εντάξει την ελληνόγλωσση εκπαίδευση στο νέο σχολικό σύστημα της αψβουργικής αυτοκρατορίας και την ανάγκη να προσεγγιστεί το έργο του και από τη σκοπιά των επιδράσεων της σχολικής μεταρρύθμισης έχει ήδη επισημάνει η Μαρία Στασινοπούλου, με αφορμή

48. Peter Wiesinger, «Die Stadt in der deutschen Sprachgeschichte V: Wien», Werner Besch κ.ά. (επιμ.), *Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2003, σ. 2367.

49. Βλ. Peter Wiesinger, «Nation und Sprache in Österreich», Andreas Gardt (επιμ.), *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2000, σ. 527-532. Ιδιαίτερα για τη σχολική μεταρρύθμιση και τον Ignaz Felbiger βλ. James Van Horn Melton, *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*, Καίμπριτζ 2003, σ. 91-105 και 200 κ.ε.

τη μελέτη του *Επιστολαρίου* του.⁵⁰ Προσεκτική ανάγνωση των εγχειριδίων του και ευρήματα στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του ενισχύουν αυτή την υπόθεση κι ακόμη περισσότερο μας προτρέπουν να αντιληφθούμε το έργο του Δάρβαρη όχι μόνο ως μια ιδιαίτερη, λόγω διασπορικής συνθήκης, εκδοχή του νεοελληνικού διαφωτισμού, αλλά ως την ελληνόγλωσση συμβολή σε μια ευρύτερη προσπάθεια συστηματοποίησης των γλωσσών και των διδακτικών μεθόδων που σημειώθηκε στην καμπή του 18ου προς τον 19ο αιώνα στη Βιέννη, με συμμετοχή διανοουμένων από διαφορετικές γλωσσικές και θρησκευτικές ομάδες της αυτοκρατορίας.

Αφορμή για την παραπάνω σκέψη έδωσε η παρουσία στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του Δάρβαρη έργων τριών συγγραφέων της εποχής. Ο πρώτος είναι ο γνωστός μας από τη σχολική μεταρρύθμιση Ignaz Felbiger (1724-1788), που εκπροσωπείται στον κατάλογο με ένα αναγνωστικό της γερμανικής για τα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης στην αψβουργική αυτοκρατορία.⁵¹ Το αναγνωστικό αυτό αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου εκδοτικού προγράμματος του Felbiger που περιλάμβανε πάνω από 40 τίτλους σχολικών βιβλίων, από κατχήσεις μέχρι φυτολόγια, κυρίως όμως γλωσσικά εγχειρίδια και εγχειρίδια διδακτικής για δασκάλους. Έχοντας θητεύσει σε σχολεία και παιδαγωγικά ιδρυματά της βόρειας Γερμανίας, ο Felbiger υιοθέτησε αρχές της ευσεβιστικής παιδαγωγικής καθώς και συναφείς μεθόδους διδασκαλίας, όπως την οργάνωση του μαθήματος σε μορφή σχεδιαγράμματος, τη χρήση πινάκων στα σχολικά εγχειρίδια και άλλα μέσα που κατέτειναν στην απλοποίηση της διδακτικής διαδικασίας.⁵² Οι διαθέσεις του Felbiger εκφράστηκαν ιδιαίτερα στα εγχειρίδια γραμματικής του, που διακρίνονται για το ευνόητο μέγεθός τους και τον περιορισμό της ύλης στα απολύτως βασικά σημεία.⁵³

Ο δεύτερος συγγραφέας είναι ο σλοβενικής καταγωγής Bartholomäus Jernej Kopitar (1780-1844), καισαροβασιλικός λογοκριτής (Zensor) και βιβλιοθήκαριος (από το 1809) της αυλικής βιβλιοθήκης στη Βιέννη. Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του Δάρβαρη απαντά το έργο του *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten, und Steyermark* (1809), που τον καθιέρωσε ως έναν από τους θεμελιωτές της σλαβικής γλωσσολογίας. Τον Kopitar απασχόλησε η ποικιλία των σλαβικών διαλέκτων στην αψβουργική αυτοκρατορία και η απουσία μιας γραπτής σλαβικής, κοινής, που γινόταν ακόμα πιο αισθητή εξ

50. Μ. Στασινοπούλου, «Ξαναδιαβάζοντας το *Επιστολάριο* του Δημητρίου Δάρβαρη», *ό.π.*, σ. 176-177.

51. Πρόκειται για το: *ABC, oder Namenbüchlein zum Gebrauche der Schulen in der kaiserlich-königlichen Staaten*, Βιέννη 1774.

52. J. Melton, *Absolutism*, *ό.π.*, σ. 100-101.

53. Βλ. Paul Roessler, «Sprache zur Erziehung – Erziehung zur Sprache. Felbigers Grammatiken und die schriftsprachliche Reform in Österreich in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts», *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 10 (1995) 55-72.

αιτίας της χρήσης διαφορετικού αλφαβήτου (κυριλλικού και λατινικού) ανάλογα με τη θρησκεία αλλά και εξ αιτίας διαφορετικών απόψεων για το κατάλληλο όργανο γραπτής επικοινωνίας στο πλαίσιο της ίδιας διαλέκτου (π.χ. διαμάχη σέρβων λογίων για τη χρήση της σλαβονικής (παλαιοσλαβικής) ή της σερβικής γραφής).⁵⁴ Αντί της επικράτησης μιας διαλέκτου και του αφανισμού των μικρότερων, ο Kopitar πρόκρινε την ισότιμη συνύπαρξη όλων των σλαβικών γλωσσών της αυτοκρατορίας, θεωρώντας πως, όπως και στην περίπτωση των ελληνικών διαλέκτων, η αμοιβαία αλληλεπίδρασή τους θα οδηγούσε στη δημιουργία μιας ενιαίας σλαβικής κοινής, προς την τυποποίηση της οποίας στόχευε και το έργο του.⁵⁵ Ο Kopitar υπήρξε μια από τις εξέχουσες προσωπικότητες των διανοούμενων κύκλων της Βιέννης στην εποχή του ρομαντισμού, με ευρύ πεδίο πνευματικών αναζητήσεων.⁵⁶ Γνώστης και άλλων γλωσσών της νοτιοανατολικής Ευρώπης, μεταξύ αυτών και της νέας ελληνικής, έδειχνε ενδιαφέρον για την αντίστοιχη σε αυτές πνευματική κίνηση. Από τη θέση του λογοκριτή είχε γνώση της ελληνόγλωσσης έντυπης παραγωγής στη Βιέννη, γεγονός που του επέτρεψε να λειτουργήσει ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην ελληνική λόγια κίνηση και την κεντροευρωπαϊκή διάνοηση.⁵⁷ Είχε δημοσιεύσει βιβλιοκρισίες ελληνικών έργων στον αυστριακό και γερμανικό τύπο και διατηρούσε επαφές με έλληνες λογίους και εμπόρους, πιθανώς και με τον ίδιο τον Δάρβαρη, έργα του οποίου είχε στη βιβλιοθήκη του.⁵⁸ Οι δύο τους, εξάλλου, τύγχαναν αντεπιτελλόμενα μέλη της Γραικοδακικής Εταιρείας στη Βιέννη.⁵⁹

54. Bartholomäus Jernej Kopitar, *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten, und Steyermark...*, Λουμπλιάνα 1808, σ. xix-xxviii. Ειδικά για τη διαμάχη περί σερβικής γλώσσας και τις απόψεις του Kopitar βλ. Thomas Butler, «The Origins of the War for a Serbian Language and Orthography», *Harvard Slavic Studies* 5 (1970) 1-80.

55. Bl. Kajetan Gantar, «The Imagery of Hellas in Slovene Literature», *Balkan Studies* 14 (1973) 122-123. Για τις πολιτικές προεκτάσεις των απόψεων του Kopitar περί γλώσσας βλ. το σύντομο αλλά κατατοπιστικό άρθρο του Peter Karoshi, «Einheit in der Vielheit? Pluralität und Ethnizität in den staatserhaltenden Narrativen des habsburgischen Reichs», *Moderne. Zeitschrift des Spezialforschungsbereichs Moderne – Wien und Zentraleuropa um 1900*, 6/1 (2003) 1-6.

56. Η σχετική με τον Kopitar βιβλιογραφία είναι πλούσια. Για τις πνευματικές αναζητήσεις και το έργο του σλοβένου διανοητή βλ. εν συντομία Stanislaus Hafner, «Bartholomäus (Jernej) Kopitar in der Wiener Romantik», Walter Lukan (επιμ.), *Bartholomäus (Jernej) Kopitar. Neue Studien und Materialien anlässlich seines 150. Todestages* [= *Österreichische Osthefte* 36 (1994)], σ. 377-396.

57. Ειδικά για τη λειτουργία του Kopitar ως πνευματικού διαμεσολαβητή βλ. Ο. Katsiardi-Hering, «Il mondo europeo degli intellettuali Greci della diaspora», ό.π., σ. 80-81.

58. Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του Kopitar βρέθηκαν 8 έργα του Δάρβαρη. Βλ. Walter Lukan, «Kopitar's Privatbibliothek», *Bartholomäus (Jernej) Kopitar*, ό.π., σ. 641-642.

59. Για τις σχέσεις του Kopitar με την ελληνική πνευματική κίνηση στη Βιέννη βλ.

Ο τρίτος συγγραφέας είναι ο προτεστάντης θεολόγος και παιδαγωγός Jakob Glatz (1776-1831).⁶⁰ Με καταγωγή από τους προτεσταντικούς και γερμανόφωνους θύλακες του Zips (περιοχή στη σημερινή Σλοβακία, που ανήκε στο βασίλειο της Ουγγαρίας), ο Glatz θήτευσε σε παιδαγωγικά ιδρύματα της Γερμανίας, για να εγκατασταθεί το 1804 στη Βιέννη, όπου διετέλεσε δάσκαλος στο σχολείο της ευαγγελικής κοινότητας και στη συνέχεια ιεροκήρυκας και εκκλησιαστικός σύμβουλος στην ίδια κοινότητα (μέχρι το 1816).⁶¹ Υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας στην Αυστρία, με πάνω από 100 τίτλους βιβλίων ηθικοπλαστικού περιεχομένου.⁶² Ο Glatz κινήθηκε γεωγραφικά και πολιτισμικά σε έναν χώρο, αυτόν μεταξύ Zips, Βιέννης και Pressburg (η σημερινή Μπρατισλάβα), που χαρακτηριζόταν από υψηλή γλωσσική, εθνοτική και θρησκευτική ανομοιογένεια και αποτελούσε εργαστήριο σύνθετων πολιτισμικών διεργασιών.⁶³ Ο ίδιος ήταν ούγγρος πατριώτης και ταυτόχρονα ένας από τους πλέον συνειδητούς γερμανούς διανοούμενους του ουγγρικού βασιλείου, που πρότασε την καλλιέργεια της γερμανικής γλώσσας και της γερμανόγλωσσης παιδείας.⁶⁴ Απευθυνόμενος σε ένα κοινό δογματικά

Polychronis K. Enepekides, «Kopitar und die Griechen», *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 3 (1953) 53-70· Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο στον γερμανόφωνο περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 12 (1989) 123-125· της ίδιας, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers*, ό.π., σ. 56-58· Max Demeter Peyfuss, «Aromunen um Kopitar», *Bartholomäus (Jernej) Kopitar*, ό.π., σ. 439-453.

60. Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του Δάβραρη απαντούν τρία έργα του Glatz. Πρόκειται για τα: *Vater Traumann. Ein Lesebuch zunächst für Bürgerschulen...*, Reutlingen 1807· *Trostbuch für Leidende [...]*, Βιέννη 1814· *Nachrichten über die Feyer des dritten Jubelfestes der Reformation...*, Βιέννη 1818.

61. Karl Schwarz, «Jakob Glatz – eine biographische Skizze», Gustav Reingrabner – Monika Haselbach (επιμ.), *Evangelische in Österreich. Vom Anteil der Protestanten an der österreichischen Kultur und Geschichte*, Βιέννη 1996, σ. 110-113 και του ίδιου, «Von Poprad nach Preßburg: Anmerkungen zu Leben und Werk des Konsistorialrates Jakob Glatz», *Acta Collegii Evangelici Presoviensis IX*, Prešov 2001, σ. 205-213. Δεν κατάφερα να συμβουλευτώ τη μονογραφία του Wichmann von Meding, *Österreichs erstes Reformationsjubiläum: Jakob Glatz und die Gemeinden Augsburgischer Konfession 1817/18*, Φρανκφούρτη κ.α. 1998.

62. Βλ. Ernst Seibert, *Themen, Stoffe und Motive in der Literatur für Kinder und Jugendliche*, Βιέννη 2008, σ. 123-125.

63. Βλ. τους δύο συλλογικούς τόμους που επιμελήθηκαν οι Wynfried Kriegleder – Andrea Seidler – Jozef Tancer, *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*, Βρέμη 2001 και *Deutsche Sprache, Kultur und Presse in der Zips*, Βρέμη 2007. Για την πολυγλωσσία στο ουγγρικό βασίλειο βλ. και στα ελληνικά τη συμβολή της Andrea Seidler, «Η ανάδυση του λόγου περί εθνικής ταυτότητας στον ουγγρικό τύπο του 18ου αιώνα», *Διαπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 33-50.

64. Βλ. Robert J. W. Evans, *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe c. 1683-1867*, Οξφόρδη 2006, σ. 155, 231· Jozef Tancer, «Ungarns reisende Patrioten:

μικτό, ο Glatz είχε υιοθετήσει στα βιβλία του μια υπερδογματική προοπτική.⁶⁵ Παράλληλα με την ηθικοπλαστική τους αποστολή, τα βιβλία αυτά αποτελούσαν όχημα διάδοσης της γερμανικής γλώσσας στους γλωσσικά μικτούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας. Η εικονογράφηση και η χρήση μικρών προτάσεων, αναγνωρίσιμα στοιχεία των βιβλίων του Glatz,⁶⁶ καθιστούσαν το παραπάνω έργο ευκολότερο.

Εκτός από τη συνάφεια των ενδιαφερόντων τους, οι παραπάνω συγγραφείς μοιράζονται μαζί με τον Δάρβαρη κοινές δέσμες προβλημάτων και κοινά εργαλεία. Με εξαίρεση τον κατά 20 χρόνια προγενέστερο Felbiger, οι υπόλοιποι ζουν και συγγράφουν την ίδια εποχή στη Βιέννη. Όλοι τους έχουν να διαχειριστούν συνθήκες ανομοιογένειας –δογμάτων, γλωσσών, διαλέκτων, διδακτικών μεθόδων, εγχειριδίων– και προωθούν την τυποποίηση μέσα από ένα συστηματικό και μακρόπνοο εκδοτικό πρόγραμμα, υιοθετώντας τεχνικές και μεθόδους (π.χ. πίνακες, εικόνες, μικρές προτάσεις) που παραπέμπουν στην κανονικοποιητική παράδοση των προτεσταντικών σχολείων και παιδαγωγικών ινστιτούτων της Γερμανίας.⁶⁷

Αν, λοιπόν, στα αναγνωστικά και τις χρηστούθειες του Δάρβαρη μπορούμε να «διαβάσουμε» τις αξίες και την καθημερινότητα της νεαρής, βιεννέζικης αστικής τάξης του χρήματος, στο ίδιο το ελληνόγλωσσο εκδοτικό του εγχείρημα, στα προβλήματα που αντιμετωπίζει αλλά και στις λύσεις που επινοεί, μπορούμε να διακρίνουμε τα ίχνη μιας δραστηριότητας που ασκείται ταυτόχρονα από διανοούμενους περισσότερων γλωσσικών και εθνοτικών ομάδων της αψβουργικής αυτοκρατορίας και έχει ως στόχο την τυποποίηση της γλωσσικής εκπαίδευσης σε μια εποχή που η γλώσσα τείνει να αποτελέσει την πρώτη ύλη της εθνικής ταυτότητας. Χωρίς να αποκλείουμε τη συμμετοχή στην ίδια δραστηριότητα και

Jakob Glatz und Samuel Bredeczky», *Deutsche Sprache, Kultur und Presse in der Zips*, 6.π., σ. 243-255.

65. Christine Blanken, *Franz Schuberts «Lazarus» und das Wiener Oratorium zu Beginn des 19. Jahrhunderts*, Γκαίτινγκεν 1999, σ. 290-291· Ernst Seibert, «Children's Literature as an Arena for Religious Conflicts in Austria (1780-1830)», Jan De Maeyer κ.ά. (επιμ.), *Religion, Children's Literature and Modernity in Western Europe, 1750-2000*, Leuven 2005, σ. 83-84.

66. Luise Siegling, «Glatz Jakob», Klaus Doderer (επιμ.), *Lexikon der Kinder- und Jugendliteratur. Personen-, Länder- und Sachartikel*, τ. I, Weinheim-Basel 1975, σ. 447-450.

67. Ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι και η επίδραση της γλωσσικής μεταρρύθμισης στη Γερμανία (1779) στην τυποποίησης της εβραϊκής γλώσσας που επιχειρήθηκε ταυτόχρονα στην ίδια χώρα. Βλ. Irene Zwiep, «Imagined Speech Communities: Western Ashkenazi Multilingualism as Reflected in Eighteenth-Century Grammars of Hebrew», Shlomo Berger κ.ά. (επιμ.), *Speaking Jewish – Jewish Speak. Multilingualism in Western Ashkenazi Culture* [=Studia Rosenthaliana 36 (2002-2003)] 77-118.

άλλων ελλήνων λογίων που κατά καιρούς έζησαν στη Βιέννη, δεν μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε στο πρόσωπο του Δάρβαρη τον διανοούμενο που συνέδεσε περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον τις ανάγκες της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης με το εκπαιδευτικό πλαίσιο της αψβουργικής αυτοκρατορίας.

Σε αυτό το άρθρο, ανταποκρινόμενη σε πτυχές της προβληματικής των πολιτισμικών μεταφορών, επιχείρησα να προσεγγίσω μια γνωστή φιγούρα του νεοελληνικού διαφωτισμού από τη σκοπιά της κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας των παροικιών και των διανοητικών διεργασιών στο χώρο της αψβουργικής αυτοκρατορίας, για να καταλήξω σε κάτι που ο ανώνυμος συντάκτης του *Λόγιου Ερμή*, το 1811, χρειάστηκε μία και μόνο υποσημείωση για να εξηγήσει⁶⁸. Αναφερόμενος στα έργα του «φιλογενούς εκ Κλεισούρας της Μακεδονίας και εν Βιέννη της Αουστρίας παροικούντος Δαρβάρεως», υπενθυμίζει ότι στη Γερμανία την ίδια εποχή ένας άλλος συγγραφέας, ο *Κάμπε* (Joachim Heinrich Campe), εκδίδει για τη γερμανική νεολαία έργα που διαπλάθουν τα ήθη, γεγονός αρκετό προκειμένου να αποκαλεί τον Δάρβαρη, *Κάμπε των Γραικών*.

68. *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Α' (1811) 77. Κατά πάσα πιθανότητα ο ανώνυμος συντάκτης είναι ο Άνθιμος Γαζής.

SUMMARY

Vaso Seirinidou, *Cultural transfers and Greek merchant colonies. New readings of an old history, based on the example of Dimitrios Darvaris*

Since the last two decades the theoretical conception of «cultural transfers» has challenged the ways historians have dealt with phenomena of cultural exchanges. Instead of searching for similarities or differences between distinctive cultural entities, the model of «cultural transfers» suggests a more «open» approach of inter- and intra-cultural exchanges, by treating the production of ideas, institutions and cultural patterns, on the one hand, and their diffusion and appropriation, on the other, as interrelated processes.

This article attempts to discuss some aspects of the intellectual activity that took place in the Greek merchant colonies of the Habsburg Empire by the end of the 18th and the beginning of the 19th century –an activity, which is assigned to the wider Greek Enlightenment movement- through the perspective of «cultural transfers». The article examines the case of Dimitrios Darvaris, an emblematic figure of the Greek-speaking education in the diaspora, known for the plenty of his pedagogical writings and schoolbooks.

As member of a wealthy merchant family of Vlach origin settled in Vienna, Darvaris was the «organic intellectual» of the Greek entrepreneurial diaspora in Central Europe. His pedagogical work responded to the values and the social needs of the multiethnic bourgeois society that emerged in Vienna by the end of the 18th century with the active participation of the Greek entrepreneurs of the city. This ideological function was performed within a broader educational project, that aimed at the cultivation of the Greek language and the promotion of the Greek-speaking education in the diaspora. It was within the multilingual environment of the Greek merchant colonies in the Habsburg Empire that Darvaris developed innovative didactic methods and new forms of textbooks that renewed the traditional Greek language teaching in the age of Enlightenment. The article examines Darvaris' work in the context of the language standardization movement that developed in Vienna during the last quarter of the 18th century, with the participation of scholars from different ethnic, linguistic, and religious groups of the Habsburg Empire. In the innovative Greek textbooks by Darvaris the article detects both the influences of the Habsburg school and language reform and the Greek contribution to the language standardization movement in the Habsburg Empire.

